

mers marktintegratie op, waardoor lokale tekorten beter opgevangen werden en schaarste minder belangrijk werd als indicator voor gewasgroei. Ik voeg hieraan toe dat bovendien voor de late Middeleeuwen de factor verschriftelijking moet worden verdisconteerd: er komen steeds meer en immer rijkere tekstuele bronnen tot onze beschikking.

De belangrijkste indicator voor het klimatologisch karakter van een jaar is voor Buisman de datum van de wijnoogst, vooral in Frankrijk. Nu is het Franse klimaat natuurlijk nauw gerelateerd aan het Nederlandse, dus om hier kritiek te leveren op het ruim interpreteren van geografische grenzen is overdreven. Het begin van de wijnoogst is echter niet alleen een feit dat wordt beïnvloed door de droogte en de hoeveelheid zonuren, maar ook door de factor smaak. Dat smaak verandert, en zelfs modegevoelig is, is voor de Middeleeuwen ruimschoots bewezen maar vormt een factor die Buisman in het geheel niet in zijn betoog betreft, terwijl hij voor de twintigste eeuw wel het voorbeeld aandraagt dat de wijnoogstdatum verschuift omdat men bereid was grotere risico's te nemen (deel I, 150-152). Vervolgens moet het algemene, Europese beeld voor het zeeklimaat van Nederland verder getoetst worden. Een belangrijke bron voor Buisman is het aantal ijsdagen van de Rijn, genoteerd in tolrekeningen bij Amhem en Lobith. Op basis van dit type bronnen stelt Buisman vast dat vanaf 1430 een val optrad in de gemiddelde wintertemperatuur in de Nederlanden. Hoe kan men echter uitsluiten dat er sprake is van bronvertekening, bijvoorbeeld omdat door verschriftelijking van het Gelderse staatsapparaat, de rekeningen omslachtiger en daardoor voor ons informatiever worden? Het gebruik van dit type bron verdient daarom een bronkritische en methodologische toelichting, wil het weeroverzicht een bijdrage zijn aan een wetenschappelijke klimaatgeschiedenis.

Aan de klimaatgeschiedenis van de premoderne periode op basis van kwalitatieve bronnen zoals Buisman die presenteert, kleven vele haken en ogen en er is een levendige discussie gaande, bijvoorbeeld over het begin van de Kleine Ijstijd. De Zwitserse hoogleraar milieugeschiedenis C. Pfister liet in 1996 de Kleine Ijstijd op basis van gletsjermetingen beginnen rond 1300 (discussiegroep van de Amerikaanse club voor milieugeschiedenis H-ASEH@H-NET.MSU.EDU, 31 mei 1996), ruim honderd jaar eerder dan Buisman. Slechts gedegen vergelijking van homogene, continue reeksen gegevens kan hier het onderzoek verder brengen en lokale variabelen moeten daarin uiteraard worden verdisconteerd. Ik zie uit naar discussiebijdragen in de daarvoor geëigende fora zoals het *Tijdschrift voor ecologische geschiedenis, Environment and History* en *Climate and Change*. Daartoe is Buismans boek een prachtige stimulans.

Petra van Dam

W. Scheepsma, *Deemoed en devotie. De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften* (Dissertatie Leiden 1997, Amsterdam: Prometheus, 1997, 380 blz., f58,-, ISBN 90 5333 601 X).

In zijn inleiding geeft de auteur allereerst een kort overzicht van de religieuze vrouwenbeweging, waarbij hij een onderscheid maakt tussen die uit de dertiende en die uit de late veertiende/vijftiende eeuw. Dé vrouwelijke moderne devoten kregen volgens hem tot nu toe weinig aandacht. Wellicht ten overvloede wijst de schrijver er vervolgens in zijn korte *status quaestionis* op, dat in de vorige eeuw de Moderne Devotie gezien werd als voorloper van de reformatie, maar dat men er in de moderne historiografie toch wel van overtuigd is dat we hier te maken hebben met een bij uitstek katholieke beweging, die zich beriep op apostolische idealen. Onder verwijzing naar het artikel 'Recent historiography on the Modern Devotion:

some debated questions' van A. G. Weiler (*AGKKN*, XXVI (1984) 161-179) wordt het belang van de zelfkennis als voorwaarde voor het opbouwen van de religieuze persoon benadrukt, wat verderop in het boek telkens terug zal komen.

Het onderzoek naar de rol die het geestelijk proza speelde in het leven van de koorzusters van Windesheim staat centraal in deze dissertatie. De auteur kiest voor een literatuurwetenschappelijke benadering maar met een cultuurhistorische invalshoek omdat hij de betreffende teksten beter denkt te kunnen interpreteren binnen hun context. Daarna komen de schrijfsters en hun teksten ter sprake. Hoofdstuk 2 behandelt zodoende in het kort de voornaamste aspecten van het (vrouwelijk) kloosterleven in de late Middeleeuwen. Hoofdstuk 3 richt zich meer specifiek op de vroomheidsoefeningen van de zusters en de voorwaarden die daarvoor geschapen moesten worden, bijvoorbeeld het verrichten van nederig (c. q. vies) werk en het kopiëren van teksten. Een belangrijke vernieuwing, die geen echte vernieuwing was, was het in ere herstellen van de collaties (vergelijk de *Collationes patrum* van Johannes Cassianus). Het lezen van en luisteren naar geestelijke literatuur is een van de voornaamste bezigheden, zoals in hoofdstuk 4 'Leven met teksten' duidelijk wordt. Hier komen ook — onvermijdelijk — de *rapiaria* ter sprake. Het verzamelen van vrome citaten en dergelijke was voor de zusters overigens niet altijd even gemakkelijk omdat zij zelden veel geestelijke literatuur tot hun beschikking hadden.

In de hoofdstukken 5 en 6 worden verschillende soorten teksten onder de loep genomen: schriftelijke instructies, biografieën en historiografie. In 7 en 8 komen drie schrijfsters afzonderlijk aan het woord. In het slothoofdstuk wordt nog eens benadrukt dat het schrijven van de zusters steeds in dienst stond van de verbetering van het geestelijk leven, waarin deemoed en devotie centraal stonden. Twee bijlagen (een beknopt overzicht van de dertien Windesheimse vrouwenkloosters en een overzicht van de gebruikte bronnen) en een uitvoerige bibliografie sluiten het boek af.

De verdienste van deze dissertatie is dat de geestelijk/literaire producten van de Windesheimse vrouwenkloosters — waarvan een groot deel niet is uitgegeven — nu eens systematisch aan een onderzoek onderworpen zijn en niet alleen tekstueel maar ook en vooral contextueel. Op deze manier kan de auteur duidelijk maken dat het schrijven van de devote vrouwen dikwijls in dienst stond van de gemeenschap en niet alleen een individuele bezigheid was. Dit komt bijvoorbeeld naar voren in hoofdstuk 8, waarvan Alijt Bake (piorin van Galilea in Gent) de hoofdpersoon is. Zij stelt haar geestelijke leer op schrift voor haar medezusters, waarbij de mystieke traditie getoetst wordt aan haar eigen ervaring. Haar regime was echter niet zo geliefd: bij een visitatie in 1454 of 1455 werd zij uit haar ambt gezet en verbannen. Maar ook de levensbeschrijvingen van de zusters van Diepenveen en het visioen van Jacomijne Costers — uit *Façons* in Antwerpen — zijn bedoeld ter lering en stichting van de gemeenschap en werden wellicht soms hierbuiten ook (voor-)gelezen. Deze teksten hebben alle een voorbeeldfunctie en zijn evenzovele lessen in deugdzaamheid.

Waar een dissertatie toch bij uitstek geschreven wordt voor een publiek van deskundigen vind ik het een beetje jammer dat de auteur, zeker in de eerste hoofdstukken, nogal wat algemene informatie verschaft die bij een dergelijk publiek zeker bekend verondersteld mag worden. In plaats daarvan had ik graag een nog wat diepgaander analyse van het tekstmateriaal gezien: juist deze informatie smaakt naar meer.

Tot slot twee korte punten van detailkritiek. Dat het Latijn voor de zusters soms wat lastig was, blijkt uit een citaat op bladzijde 54. *Haurietis aquas in gaudio de fontibus salvatoris* betekent echter dat men 'met blijdschap zal putten uit de bronnen van de *verlosser*' en niet uit 'de bronnen der redding' zoals Scheepsma toevoegt. Weliswaar staat het zo in een moderne bijbelvertaling, maar die had zuster Trude van Beveren (over wie het hier gaat) niet bij de

hand! Op bladzijde 164, waar het gaat over de *Bereijdinghe tot het heijlich sacrament* van Jacomijne Costers, staat te lezen: 'Het is van het grootste belang het symbolische offer van Christus intens mee te beleven...'. Deze uitleg gaat nu juist voorbij aan de wezenlijke betekenis van de eucharistie: het offer van Christus is immers niet symbolisch maar reëel.

P. Bange

R. Bessem, ed., *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam (1352) 1392-1579 (1583)* (Publicaties van het Gemeentearchief Amsterdam XXV; Amsterdam: Gemeentearchief Amsterdam, 1997, 655 blz., ISBN 90 6550 026 X).

Het omstreeks 1395 gestichte karthuizerklooster lag even buiten Amsterdam (in het tegenwoordige Oud-West) en werd door vele schenkingen het rijkste klooster van de omgeving. De geregelde uitdeling van aalmoezen aan de poort zal tot die populariteit, vooral onder Amsterdammers, hebben bijgedragen. Maar in 1566 kreeg het zwaar te lijden van de Beeldenstorm en veel tijd voor herstel was er niet: in 1579 werd het opgeheven. Beheer en administratie (en inkomsten) van de goederen werden aan het burgerweeshuis overgedragen en het archief van de karthuizers belandde zo in het weeshuis — en uiteindelijk in het Amsterdamse gemeentearchief. Bessem heeft nu de vele oorkonden daaruit, vermeerderd met stukken uit andere archieven welke op Sint-Andries-ter-Zaliger-Haven betrekking hebben, uitgegeven in een fraai en handzaam deel dat 769 nummers bevat. Waar originelen ontbraken (en sommige waren al in de eerste helft van de zestiende eeuw 'een weynig gecorrodeert ende deurbeten' (nummer 282) respectievelijk door 'quade bewaernisse ende vochticheyt ... een weynich vergaan ende innegegeten', nummer 283) vulden de 408 oorkondenafschriften in het kort na 1400 aangelegde, zorgvuldig bijgehouden cartularium van het klooster doorgaans de lacunes.

De eigenlijke editie wordt voorafgegaan door een bijna 60 bladzijden tellende inleiding van technische aard. Bessem zelf behandelt de selectiecriteria, de vindplaatsen en de gebruikte methode van uitgave, B. R. de Melker het cartularium en zijn plaats binnen de (tot tweemaal toe grondig hervormde) kloosteradministratie, 1401/1402-1537. De uitgave zelf is met grote acribie volbracht — een bewonderenswaardige prestatie. Alle stukken uit het kloosterarchief zijn in extenso uitgegeven, zodat de gebruiker voor deze stukken niet bij eerdere uitgaven hoeft te rade te gaan. Vanzelfsprekend is dit overigens niet. P. H. J. van der Laan maakte in zijn in 1975 verschenen *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400* uiteraard gebruik van het weeshuisarchief en onder de nummers 1 tot en met 125 (van voor 1400) in de hier besproken editie zijn er maar vier die niet ook compleet bij Van der Laan staan. Nergens krijgen we te lezen dat dit voor Bessem toch een probleem moet zijn geweest. Zeker, zijn uitgave is diplomatisch gezien iets nauwkeuriger, in een enkel geval is de datering verbeterd, maar wezenlijk voor de gebruiker is het verschil niet. En hoe staat het met de kopregesten? Een kleine wijziging in de woordkeus levert meestal het verschil met de regesten van Van der Laan. In nummer 18, een erfenisregeling — geen afstand van erfenis! — uit 1370, is zelfs de verkeerde lezing van de inhoud door de laatste in de nieuwe uitgave gehandhaafd. Heeft de vervanging van Van der Laans 'rente' in desbetreffende regesten door 'pacht' te maken met de behoefte aan variatie? Het woordgebruik wordt tot vrijwel het laatst toe volgehouden. (De merkwaardigste uitzonderingen vinden we in nummer 463, een handeling die volgens het regest op 'pacht' slaat, terwijl het regest van nummer 464 waarin deze handeling wordt bevestigd weer van 'rente' spreekt, en al in nummer 68, waar het regest een erfpacht 'pacht' noemt die bij de *vidimus* van de oorkonde, nummer 479, weer 'rente' heet.) Aangezien men in Amsterdam voor erfrenten de uitdrukking